

ფონოსემანტიკური ლექსიკა მეგრულ ანდაზებში¹

გიორგი ჯღარკავა

დოქტორანტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

შესავალი

ენათა უმრავლესობის ლექსიკურ ფონდში გამოიყოფა ისეთი ერთეულები, რომლებიც ავლენენ აღსანიშნულ და აღმნიშვნელს შორის არსებულ არა პირობით, არამედ მოტივირებულ კავშირს. სიტყვების აღნიშნული ჯგუფი ორ დიდ ნაწილად შეგვიძლია გავყოთ. ერთია საკუთრივ ხმაბაძვის/ხმიანობის (ბერძნ. ონომატოპეა) გამომხატველი სიტყვები და მეორე – ფონოსემანტიკური (ბგერწერითი) ლექსიკა. ხშირად ეს ორი სხვადასხვა ჯგუფი ერთმანეთისგან გამიჯნული არ არის, რაც თავის მხრივ ტერმინოლოგიურ სიჭრელესაც იწვევს². ზოგჯერ ფონოსემანტიკას ხმაბაძვის სახეობადაც მიიჩნევენ: „მეგრულში არის ხმაბაძვითი სიტყვების ერთი რიგი, რომელიც, გარდა ძირითადი მნიშვნელობისა, გამოხატავს მოქმედების ელფერს, მოქმედი საგნის სიდიდეს, ნონას, სიმკვრივეს და ა.შ. აღნიშნულ თვისებათა გამოხატვის საშუალებას წარმოადგენს მჟღერ, ფშვინვიერ და მკვეთრ თანხმოვანთა დაპირისპირება ერთმანეთთან. ამგვარი საშუალებით გამოხატულ ხმაბაძვას „ბგერწერა“ შეიძლება ვუწოდოთ“ (გუდავა, 1958, გვ. 15)³.

სიტყვათა ზემოხსენებულ ორ ჯგუფზე საინტერესო მოსაზრება აქვს ი. მელიქიშვილს: „ბგერწერით ლექსიკას ჩვეულებრივ ყოფენ ხმაბაძვით და ბგერითი სიმბოლიზმის გამომხატველ სიტყვებად... მაგრამ, შეიძლება ითქვას, რომ სიტყვათა ამ ორ ჯგუფს შორის მკვეთრი ზღვარი არ არის... მათი ერთგვაროვნება ვლინდება იმაში, რომ 1. ხმაბაძვითი სიტყვები იმავე ყალიბებში თავსდებიან, რომლებშიც ბგერითი სიმბოლიკისადმი მიკუთვნებული ლექსიკა; 2. ხმაბაძვითი სიტყვები ხშირად ერთდროულად იმ მოძრაობასაც ასახავენ, რომლის შედეგსაც წარმოადგენენ; 3. ხმაბაძვითი ლექსიკა ხშირად იმ ემოციასაც ასახავს, რომელიც ამ ხმის გამოცემას ახლავს თან... სინთეზის მოვლენა შლის ზღვარს საკუთრივ ხმაბაძვით და სხვა სახის ბგერწერით ლექსიკას შორის. მათ შორის მკვეთრი ზღვრის გავლება ვერ ხერხდება ვერც სემანტიკური და ვერც ფუნქციონალური თვალსაზრისით“ (მელიქიშვილი, 1999, გვ. 78-79).

ჩვენ ვიზიარებთ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ტერმინები „ფონოსემანტიკა“, „ფონეტიკური სიმბოლიზმი“, „ბგერითი სიმბოლიზმი“ და „ბგერწერა“⁴ სინონიმური მნიშვნელობისაა და უნდა გავიგოთ, როგორც სამეცნიერო ბგერებისა და ბგერათკომპლექსების დაკავშირება გარკვეულ მნიშვნელობასთან. საკუთრივ ხმაბაძვისგან განსხვავებით, რომელიც შეგვიძლია მივიჩნიოთ ბერძნული ონომატოპეას ეკვივალენტად, „ბგერწერა არის სინესთეზიის ისეთი ფორმა, რომელიც ასახავს საგნის არაბგერით თვისებებს – ფორმის, სიდიდის, სიმაგრის, ადამიანისა თუ ცხოველის ფიზიკულ. მდგომარეობის... თავისებურებებს“ (ენციკლოპედია, 2008, გვ. 78).

¹ ნაკითხულია მოხსენებად ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა 77-ე საუნივერსიტეტო სამეცნიერო კონფერენციაზე, 20-27 ნოემბერი, 2017.

² ტერმინოლოგიის საკითხებზე ვრცლად იხ. რ. გერსამია, ზ. კიკვიძე, მ. ლომია, ნ. მამისიევილი, მ. საღლიანი, ფონოსემანტიკური ლექსიკა ქართველურ ენებში, თბ., 2016 წ., გვ. 18-32.

³ შდრ. აგრეთვე ქართული ენის ენციკლოპედიაში სიტყვა-სტატია „ონომატოპეას“ განმარტება (გვ. 350).

⁴ ტერმინი „ბგერწერა“ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა ტ. გუდავამ, რომელიც ქართულ საენათმეცნიერო სივრცეში ფონოსემანტიკის მეცნიერული კვლევის საფუძვლის ჩამყრელადაც მიიჩნევა.

სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად მიუთითებენ (გუდავა 1958, ასათიანი 1979, ქობალავა 1980, აფრიდონიძე 1993, მელიქიშვილი 1999, Magnus 2001...), რომ ბგერწერით სიტყვებში ცალკეული ფონემები გარკვეული ელფერის მატარებლები არიან და კონკრეტულ ასოციაციებსაც ქმნიან: „მსოფლიოს ყველა ენაში ამა თუ იმ ფონემის შემცველ თითოეულ სიტყვას აქვს მნიშვნელობის სპეციფიკური ელემენტი, რომელსაც მოკლებულია ის სიტყვა, რომელშიც აღნიშნული ფონემა არ გვხვდება. ამ თვალსაზრისით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველი ფონემა არის გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელი. ფონემის კონკრეტული მნიშვნელობა ჩადებულია მის არტიკულაციაში“ (Magnus 2001, p. 4).

ფონოსემანტიკური ლექსიკის ფუნქციური მახასიათებლები

მეგრულ პარემიებში ფონოსემანტიკური ლექსიკის ერთ-ერთი უმთავრესი ფუნქცია **მოქმედების ინტენსიფიკაციაა**. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ ჩანს მაშინ, როდესაც ერთი ანდაზის ფარგლებში მოიპოვება ბგერწერითი სიტყვაც და დაახლოებით იმავე სემანტიკის გამომხატველი ნეიტრალური ფორმაც. სწორედ ამ ორი ლექსიკური ერთეულის დაპირისპირებით იქმნება კონტრასტი, რის შედეგადაც ანდაზა იძენს მეტ გამომსახველობით უნარს და მასში ჩადებული აზრიც უფრო მეტად ექსპრესიული ხდება:

- (1) **გოჟაჟილც (გოჯღანჯღილს) გოკვათილი (გოტახილი)** უჯგუნია. „გაჟეჟილს გატეხილი სჯობიაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 31)⁵;
- (2) **ღონთხაფა დო დობაზაფა** ართიენია. „დაცემა და დაბერტყება ერთი არისო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 39);
- (3) **მეჭვილს მეგბილი** უჯგუნია. „დამწვარს დადაგული სჯობიაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 90);
- (4) მუ **გოხარცქა** დო მუ **გონჯილაკავა**⁶. „რა გაფხრენა და რა გაგლეჯაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 97);
- (5) მუ **დანთხი** დო მუ **დაჟგართი**. „რა დაეცი და რა დაეფერთხე“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 97);
- (6) სკაქ ოკო **ტუტინას**, ოსურქ ოკო **რაგადუას** (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 123). „ფუტკარმა უნდა იზუზუნოს, ქალმა უნდა ილაპარაკოს“.

საყურადღებოა ანდაზაში ექსპრესიული თვალსაზრისით ნეიტრალური ფორმისა და ფონოსემანტიკური ერთეულის ურთიერთმიმართების საკითხი **რიგის მიხედვით**. როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, უმრავლეს შემთხვევაში ჯერ წარმოდგენილია ექსპრესიულად ნეიტრალური ფორმა და შემდეგ – ფონოსემანტიკური ერთეული. ამგვარი განაწილება საშუალებას იძლევა უკეთ გაესვას ხაზი ანდაზით გადმოცემულ სიბრძნეს.

ფონოსემანტიკური ერთეული აზრობრივ მნიშვნელობას აძლიერებს მაშინაც, როდესაც მას იმავე ანდაზაში ნეიტრალური ცალი არ მოეპოვება:

- (7) კიბირიშ **ელნაღინტკორა** კუჭის ვარძლანსია (ველაფმანსია). „კბილიდან ამონაფხეკი კუჭს ვერ გააძღობსო (ვერ აავსებსო)“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 67);
- (8) ძვალც ძელქ ვადელიასგნი, ეში **ვაგუხიტონუნცია** კოჩი. „ძვალს რბილი რომ არ დაელიოს, ისე კაცი არ დაუნყებოს ხვრას“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 170).

არის შემთხვევები, როდესაც ერთსა და იმავე ანდაზაში ორი ბგერწერითი ერთეული შიშინა და სისინა რიგის დაპირისპირებებს ქმნის, რასაც შემთხვევითი ხასიათი არა აქვს. როგორც წესი,

⁵ ემპირიული მასალა ბეჭდურად გამოცემული ლაზური ანდაზების კრებულია ქართული თარგმანით (შემდგ. რ. შეროზია, ო. მემიშიში, თბ., 1994). ქართული თარგმანის ცვლილებების შემთხვევაში წყარო მიეთითება უშუალოდ ლაზური ტექსტის შემდეგ.
⁶ შდრ. მუ გოხარცქა დო მუ გოზულაკავა (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 97).

შიშინა ბგერა გამობატავს დაბალ ტონს, დიდს, უხეშსა და მიძიმეს, ხოლო სისინა – მაღალ ტონს, სიპატარავეს, სიმსუბუქეს (გუდავა, 1958 გვ. 15-16).

(9) მუ **ჩერჩელაფა** დო მუ **სერგელაფავა**. „რა გაჩორება და რა გათრევაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 97).

ზემოთქმულს ადასტურებს შემდეგი ანდაზაც:

(10) ჯოლას **ვაჩერჩელუნ**, თინა ნინაქ **მოლაჩერჩელუა**. „მსხვილმა ჯაჭვმა რომ ვერ გაათრია, ის ენამ წამოათრიაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 193).

გარდა სისინა და შიშინა რიგის თანხმოვნებისა, გამოყოფენ ფონემათა ზოგად სემანტიკურ დიფერენციალურ ნიშნებს. მაგ., „მჟღერი უფრო დიდ და უხეშ საგანსა და მოძრაობა-მოქმედებას აღნიშნავს, – ყრუ კი უფრო მცირესა და დახვეწილს. ამასთან, ფშვინვიერს შუალედური ადგილი უჭირავს, მკვეთრი კი ყველაზე ინტენსიურად ასახავს **პატარას, წვრილს, დახვეწილს**“ (მელიქიშვილი, 1999, გვ. 82). ამ თვალსაზრისით განვიხილოთ შემდეგი ანდაზა:

(11) ხამის **მიკაცუნუნცგნი**, თექ **არგუნც მუკონწყენცია**. „დანას სადაც მიარჭობს იქ ნაჯახს ჩამოხსნისო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 181).

წარმოდგენილი ანდაზიდან ჩანს, რომ დანის, როგორც ნაჯახთან შედარებით მცირე, ბასრი, წვრილი და მახვილპირიანი საგნის მოქმედება „ცუნ“ (შდრ. სანყისი: მიკო-ცუნ-აფ-ა) ძირისგან აგებული ბგერწერითი სიტყვით გადმოიცემა. ამასთან, წარმოდგენილ C (სისინა, ფშვინვიერი) + V + S⁷ მიმდევრობაში მთავარი როლი ფშვინვიერ „ც“ ბგერას ეკისრება, რომელიც საგნის მოძრაობის იმიტაციასაც გადმოსცემს და მიუთითებს „ზედაპირულ, მსუბუქ, ჰაერში შესრულებულ მოქმედებას“ (მელიქიშვილი, 1999, გვ. 82). ბგერის ამა თუ იმ სიმბოლურ მნიშვნელობასა და ასოციაციებზე საუბარი შეიძლება არა მხოლოდ თანხმოვნების, არამედ ხმოვნების შემთხვევაშიც. მაგ., ცნობილია, რომ ა, როგორც ფართო ხმოვანი, დაკავშირებულია „დიდის“ იდეასთან, ხოლო ი, როგორც ვიწრო ხმოვანი, ქმნის „პატარას“ ასოციაციას და ა.შ.

მეგრულ პარემიულ ერთეულებში ვხვდებით ხმიანობის აღმნიშვნელ საკუთრივ ხმაბაძვით-სა და ბგერწერით ლექსიკას, რომელთა პოვნეირება რითმისა და რიტმის შექმნითაცაა განპირობებული:

(12) ვართი მოკო **ოხოხია**, ვართი იში **ბოხოხია**. „არც „ოხოხია“ მინდა, არც მისი ბოხოხია“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 46);

(13) **მაჭირჭინალი** ჯა დიდხანს **ჭირჭინუნსია** (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 84); „ჭირჭინა ხე დიდხანს ჭრიჭინებსო“.

(14) მენძელი **ვაჰანია**, დიდი ხარკალია დო ჭიჭე „**კამჰანია**“. „მასპინძელი ვაჰანია (გვარია), დიდი ფაცი-ფუცი (ხმაური) და ცოტა „კამჰანია“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 88);

(15) **სოლე-სოშა** **სოშა მებორხოშა**. (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 124). „საიდან სადაო, საით მიხორხოცებ“⁸.

ანდაზებში ხშირად დასტურდება მოძრაობისა და ჭამის/სმის აღმნიშვნელი ხმაბაძვითი ლექსემები:

(16) ალაყურტის ხოლო **ყირტუა** ოკონია. „მსმელს (მყლაპველს) ისევ სმა (ყლაპვა) უნდაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 7);

(17) კურდღელქი მუსხით **იკვანკუ**, თისხით ირულუა. კურდღელქ მუზმა **იკვაკუა**, თიზმა ირ-

⁷ ხმაბაძვითი სიტყვების ფორმირებაში სონორების როლის შესახებ შენიშნულია, რომ მათ შემოაქვთ მოქმედების დინამიკა (ასათიანი, 1979, გვ. 19).

⁸ აღნიშნული ანდაზის ეკვივალენტად გამოცემლებს მიუჩნევიათ „საიდან სადაო, წმინდაო საბაო!“

ულუა. „კურდღელმა რამდენიც იკოცნა, იმდენი ირბინაო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 77);

- (18) ვაიხორსენ ფერ კოჩიში ჭკუმეა **ჭკიბ-ჭკაპუ** რენია დო ულა – **ძიგვ-ძაგვი**. „რომ არ გიყვარს ისეთი კაცის ჭამა „ჭკიბ-ჭკაპუ“ არისო და სიარული – „ძიგვ-ძაგვი“¹⁰ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 45)¹¹.

აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ (18) მაგალითში მოცემულია იდენტურხმოვნისანი რედუპლიკაცია, რითიც „გამოიხატება ის შინაარსი, რომელიც გვაქვს, მაგალითად, ინგ. ping-pong-სა და გერმ. zick-zack-ში: მოძრაობის მიმართულების ცვლა. შდრ. მეგრ. ზიკუზაკუ „საქანელა“ (მელიქიშვილი, 1979, გვ. 86). ზემოთ წარმოდგენილი გაორკეცებული ფუძეები ატარებენ მოქმედების განმეორებადობის, რიტმულობის სემანტიკას.

დასკვნა

ამდენად, მეგრულ ანდაზებში ხმაბაძვითი და ფონოსემანტიკური ლექსიკა, რომლებშიც ვლინდება მჭიდრო კავშირი ბგერასა და მნიშვნელობას შორის, კონკრეტული დანიშნულებით გამოიყენება. ყველაზე ხშირად ბგერწერითი სიტყვები მოქმედების ინტენსიფიკაციას, საერთო კონტექსტისთვის ექსპრესიულობის მინიჭებას ემსახურება, რაც კარგად ჩანს ისეთ შემთხვევებში, როდესაც ნეიტრალური და ექსპრესიულად აქტიური ფონოსემანტიკური ერთეულები გვერდიგვერდაა წარმოდგენილი.

გარდა მნიშვნელობის გამაძლიერებელი ფუნქციისა, ფონოსემანტიკურ ლექსიკას რითმისა და რიტმის მონესრიგების როლიც აკისრია (იხ. მაგალითი (12). ამასთან, მეგრულ პარემიულ ერთეულებში წარმოდგენილი ბგერწერითი ლექსიკა ამყარებს აქამდე დადგენილ ზოგად უნივერსალიებს და თავსდება იმ საერთო ყალიბში, რომელიც ქართულისთვის და სხვა ქართველური ენებისთვისაა დამახასიათებელი.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- აფრიდონიძე, შ. (1993). ხმაბაძვითი ზმნების სტრუქტურისა და მართლწერის საკითხები ქართულში, ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, წიგნი მეათე, გვ. 92-103, თბილისი;
- ასათიანი რ. (1979). ფონეტიკური სიმბოლიზმისათვის, ჯეჯანმარდი II, გვ. 15-20, თბილისი;
- გერსამია რ., კიკვიძე ზ., ლომია მ., მამისეიშვილი ნ., სალიანი მ. (2016). ფონოსემანტიკური ლექსიკა ქართველურ ენებში, თბილისი;
- გუდავა ტ. (1958). ხმაბაძვის ერთი სახეობა მეგრულში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესიის თეზისები, გვ. 15-16, თბილისი;
- კიზირია ნ. (2003). ხმაბაძვითი სიტყვები ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწადეული, XXII, გვ. 27-40, თბილისი;
- ლომია მ. (2016). ფონოსემანტიკურ ზმნურ ფორმათა მორფოსინტაქსური ბუნების შესახებ (ქართული, მეგრული და ლაზური მასალების მიხედვით), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის X საფაკულტეტო სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, გვ. 14-15, თბილისი;
- მელიქიშვილი ი. (1999). ბგერწერითი ლექსიკისათვის ქართულში, ენათმეცნიერების საკითხები, №3, გვ. 78-89, თბილისი;
- ქართული ენა, ენციკლოპედია, გამომცემლობა „ეროვნული მწერლობა“, თბ., 2008;
- ქობალავა ი. (1980). ზოგიერთი ტიპის ხმაბაძვითი სიტყვების წარმოებისათვის ქართულში, თანამედროვე ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხები, ტ. V, გვ. 67-76, თბილისი;

⁹ მეგრ. „ჭკიბ-ჭკაპუ“ გადმოსცემს საკვების ლეჭვას კბილების ხმიანობით.

¹⁰ მეგრ. „ძიგვ-ძაგვი“ გადმოსცემს მოუქნელად, დონდლოდ სიარულს.

¹¹ შდრ. რჯოგენი ი კოჩიში ულა ჩარხი-ჩარხით ალგასემენია დო ჭკუმეა – ჭკაპი-ჭკაპით. „რომ გძულს იმ კაცის სიარული ჩარხუნად ჩაგესმის და ჭამა – ჭკაპი-ჭკაპადო“ (შეროზია & მემიშიში, 1994, გვ. 119).

- შეროზია რ., მემიშიში ო. (1994). მეგრული და ლაზური ანდაზები, გამომცემლობა „მსგეფსი“, თბილისი;
- Magnus M. (2001). What's in a Word? Studies in Phonosemantics, Submitted to NTNU for evaluation for the degree doctor "Philosophiae". Retrieved March 3, 2018, from <http://www.trismegistos.com/dissertation/dissertation.pdf>